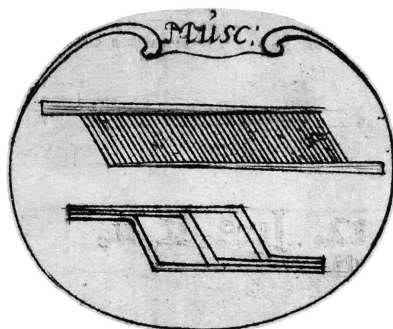


Digitalt særtryk af
FUND OG FORSKNING
I DET KONGELIGE BIBLIOTEKS
SAMLINGER

Bind 51
2012



With summaries

KØBENHAVN 2012
UDGIVET AF DET KONGELIGE BIBLIOTEK

Om billedet på smudsomslaget se s. 57.

Det kronede monogram på kartonomslaget er tegnet af
Erik Ellegaard Frederiksen efter et bind fra Frederik 3.s bibliotek

Om titelvignetten se s. 167.

© Forfatterne og Det Kongelige Bibliotek

Redaktion: John T. Lauridsen

Redaktionsråd:
Ivan Boserup, Else Marie Kofod,
Erland Kolding Nielsen, Anne Ørbæk Jensen,
Stig T. Rasmussen, Marie Vest

Fund og Forskning er et peer-reviewed tidsskrift.

Papir: Scandia 2000 Smooth Ivory 115 gr.
Dette papir overholder de i ISO 9706:1994
fastsatte krav til langtidsholdbart papir.

Grafisk tilrettelæggelse: Jakob Kyril Meile

Tryk og indbinding: SpecialTrykkeriet, Viborg

ISSN 0060-9896
ISBN 978-87-7023-093-3

BASEDOW PÅ DANSK

En 200-årig misforståelse i pædagogikkens historie

AF

MORTEN FINK-JENSEN

I 1700-tallets første halvdel vandt en række nye, oplysningsbaserede pædagogiske ideer og opdragelsesidealer gradvist frem i Europa. Fra John Lockes *Some thoughts concerning education* (1693) til Jean-Jacques Rousseaus *Émile, ou de l'éducation* (1762) blev der lagt stadig mere vægt på, at der såvel i opdragelsen i hjemmet som i skoleundervisningen måtte tages hensyn til det enkelte barns natur og alderstrin. Som forælder eller lærer skulle man anvende en erfaringsbaseret metode, hvor opdragelsen og undervisningen skete i takt med barnets og dets forstands naturlige udvikling. Dette skulle ske i modsætning til den rådende pædagogik, der havde rødder i renæssancen, og som blev anklaget for at være både uhensigtsmæssig og ubarmhjertig ved at ville tvinge børn til at lære et givent stof, uanset om de havde den fornødne modenhed eller intellektuelle kapacitet til det. Samtidig blev den traditionelle pædagogik kritiseret for at anse børns indlæringsvanskeligheder som et udslag af bevidst eller ubevidst modvilje forårsaget af arvesynden, hvorfor hård tugt og fysisk revselse var et nødvendigt, pædagogisk middel over for børnene. I modsætning hertil argumenterede Locke, Rousseau og andre oplysningsprægede pædagoger og litterater også senere i århundredet for, at man med imødekommenhed og tillid til børnenes medfødte fornuft ville gøre langt hurtigere og større fremskridt med indlæringen, samt – hvad der ikke var mindre vigtigt, fordi det var til gavn for staten som helhed – i det hele taget ville skabe lykkeligere mennesker end dem, der kun slap bort fra hjem eller skole forkrøblede på sjæl og legeme.

Disse oplysningstidens pædagogiske idealer slog for alvor igennem i Danmark gennem den såkaldte filantropiske bevægelse fra 1770'erne og frem.¹ Bevægelsen har sit navn efter den kostskole, *Philantropinum*,

¹ En kort oversigt på dansk over de pædagogiske ideers historie fås i K. Grue-Sørensen: *Opdragelsens historie*, 1-3, 1956-59 og senere, hvor 2. bind dækker 1600- og 1700-tallet. Også K.E. Bugge: *Theologi og pædagogik historisk belyst*, 1961, har hovedvægt på denne

pædagogen og forfatteren Johann Bernhard Basedow (1724-90) i 1774 grundlagde i Dessau i Tyskland. På filantropinet, "menneskevenskabets værksted", skulle eleverne tilegne sig videnskab og sprog, men også blive oplyste og dannede, hvilket indbefattede en rationalistisk og udogmatisk kristendoms-lære. Basedows skoletanker var samtidig tilrettelagt efter standssamfundets behov, således at det store flertal af bønder- og borgerbørn skulle samles på store skoler og gives en basal (og gratis) undervisning, mens de bedrestillede i samfundet skulle gives en finere og udvidet undervisning (mod betaling) på mindre skoler.

Selv fik Basedow, der stammede fra Hamborg, stærke forbindelser til Danmark gennem sin ansættelse som professor på Sorø Akademi fra 1753. Hans ukonventionelle opførelse og hans materialistiske kristendomssyn, som kom til udtryk i hans undervisning, førte i 1761 til, at han blev fjernet fra Sorø og placeret på gymnasiet i Altona. Også her viste Basedow sig i længden som en for kantet personlighed, og i 1768 blev han afskediget, hvorpå han drog til Dessau for at realisere sine skoletanker på egne betingelser. Foruden oprettelsen af filantropinet i 1774, kulminerede Basedows pædagogiske indsats samme år med udgivelsen af det store *Elementarwerk* i fire bind med 96 kobberstik, der skulle gøre det ud for en slags anskuelsestavler, og som dermed understreger den filantropiske bevægelses ideal om en undervisning, der var baseret på eller inddrog sanseerfaringer.² Udgifterne til dette værk blev dækket gennem pengebidrag fra Basedows støtter i flere lande, herunder i Danmark af kongen, som også efter 1768 havde fortsat med at betale Basedows løn, og fortrinsvis tyske kulturpersonligheder og politikere som Bernstorff og Reventlow.

Basedows skoletanker blev forsøgt implementeret over hele Tyskland, og også i Danmark var de fra 1780erne og frem inspiration for

periode. Se også Charlotte Appel og Morten Fink-Jensen: *Da læreren holdt skole. Dansk skolehistorie frem til ca. 1780*, samt Christian Larsen, Erik Nørr og Pernille Sonne: *Da skolen tog form. Dansk skolehistorie ca. 1780-1850*, der udkommer i 2013 som de første to bind af Ning de Coninck-Smith og Charlotte Appel (red.): *Dansk skolehistorie. Hverdag, vilkår og visioner gennem 500 år*, 1-5.

² Theodor Fritsch: *J.B. Basedows Elementarwerk mit den Kupfertafeln Chodowieckis u.a. Kritische Bearbeitung in drei Bänden mit Einleitung, Anmerkungen und Anhängen herausgegeben*, 1-3, Leipzig 1909, genudg. Hildesheim 1972. De fire bind udkom i 1774, og når elementarværkets udgivelsesår adskillige steder i litteraturen, bl.a. i artiklen om Basedow i *Dansk Biografisk Leksikon*, opgives til 1770-74, beror det på en misforståelse der uden tvivl bunder i, at Basedow i 1770 anvendte ordet *Elementarwerk* i titlen på bogen *Vierteljährige Nachrichten vom Elementarwerk*.

realskoletiltag og seminarieoprettelser.³ Basedows indflydelse var endvidere betydelig, fordi han var mentor for en række tyske pædagogiske forfattere og skolestiftere som Trapp, Salzmann, von Rochow og Campe, hvis betydning for de pædagogiske ideers udvikling også i Danmark rakte langt ind i 1800-tallet. Da de nævnte værker af Locke og Rousseau omkring 1800 blev oversat til dansk for første gang, skete det således som led i oversættelsen af Campes bindstærke *Revisions-Værk*.⁴ Basedows inspirationskilder og elever blev altså oversat til og udbredt på dansk, men hvordan med mesteren selv?

Med det tyske sprogs status som "kultursprog" i Danmark, har Basedows *Elementarwerk* uden videre kunnet benyttes af medlemmer af den overklasse i Danmark, som har haft råd til og interesse i at investere i værket. En oversættelse til dansk af det store værk ville derfor næppe have været økonomisk rentabel. Samtidig kan man sige om Basedows øvrige udgivelser vedrørende pædagogisk metode, at de generelt knytter så specifikt an til enten filantropinet eller *Elementarwerk*, at separate oversættelser heraf heller ikke har været aktuelle.

Ikke desto mindre findes der en bog med titlen *Sikker Vejledning til den bedste Børneopdragelse i alle Stænder, hvorved tillige vises de syv første Leveaars Vigtighed, i hvilken Grunden til Dyd og Religion allerede bør lægges; af Johan Bernhard Basedow*. Titelbladet oplyser ikke om trykkeår, men til gengæld at den blev udgivet af bogtrykkeren Johan Rudolph Thiele i København. Ingen dansk skole- eller idéhistoriker har tilsyneladende haft nogen klar fornemmelse af, hvad det egentlig var for en bog, der her var tale om, men ikke desto mindre er den blevet taget til indtægt for udspredelsen af Basedowsk tankegods i Danmark i årene op mod 1800. Men som det skal vises i det følgende, har værket ingenting med Basedow at gøre!

Joakim Larsen, der med sine pionerarbejder fra omkring forrige århundredskifte kom til at indtage en altdominerende og vedholdende rolle i dansk skolehistorie, hævdede i *Bidrag til den danske skoles historie 1784-1818*, at *Sikker Vejledning til den bedste Børneopdragelse* af Basedow

³ Christian Larsen (red): *Realskolen gennem 200 år – kundskaber og erhvervsforberedelse*, 1-2, 2010. Særligt om Basedow og hans virke i Danmark, se Jürgen Overhoff: *Die Frühgeschichte des Philantropismus von 1715 bis 1771. Konstitutionsbedingungen, Praxisfelder und Wirkung eines pädagogischen Reformprogramms im Zeitalter der Aufklärung*, Tübingen 2004.

⁴ J.C. Campe: *Revisions-Værk, det hele Skole- og Opdragelses-Væsen betreffende, udarbejdet ved et Selskab af praktiske Opdragere i Tydskland, og oversat til det danske Publikums Brug*, 1-18, 1799-1806.

“indvarslede” en ny tid omkring 1784, som blev fulgt af en serie af oversættelser af pædagogisk litteratur fra tysk til dansk.⁵ Larsen nævnte denne indvarsling sammen med Basedow-eleven Salzmanns *Anviisning til en, om end ikke fornuftig, saa dog alarodisk Børne-Opdragelse* fra 1783, og han må derfor have gået ud fra, at Basedow-oversættelsen har foreligget trykt omtrent ved denne tid. Allerede her burde alarmklokkerne ringe, for hvilken bog af Basedow er det i givet fald, der er oversat? Svaret er, at der ikke kendes nogen bog af Basedow, som svarer til den danske titel. Det udelukker naturligvis ikke, at der kunne være tale om en bog, der nu kun kendes gennem oversættelsen, eller at titlen dækkede over et uddrag eller en redaktion af en anden Basedow-tekst, som ikke umiddelbart lod sig identificere.

Den manglende identifikation af værket har tilsyneladende åbnet for det rene gætteri vedrørende *Sikker Vejledning til den bedste Børneopdragelse*. I *Psykologisk-Pædagogisk Ordbog* fra 2012 nævnes, at den er fra 1770, måske fordi udgiverne gætter på, at den er oversat efter Basedows *Methodenbuch* fra dette år.⁶ Og i det store jubilæumsværk om *Realskolen gennem 200 år* fra 2010 hedder det, at i “1797 udkom Basedows hovedværk på dansk under titlen *Vejledning til den bedste Børneopdragelse i alle Stænder*.”⁷ Ud fra sammenhængen må det læses som om, det var det store *Elementarwerk*, der således udkom på dansk i en lille oktav på 237 sider uden illustrationer.

Der findes en metode til at komme alle disse mere eller mindre velovervejede formodninger til livs, og det er at tage den bog, det drejer sig om, i øjesyn. Gør man det, vil man af bogtrykker Thieles oplysninger se, at den kunne købes hos ham i Store Helligøjststræde nr. 150-51. Som et opslag i Harald Ilsøes informative *Bogtrykkerne i København* viser, var det i årene 1797-1806, at Thieles trykkeri lå på denne adresse.⁸ Joakim Larsens formodning, at bogen var med til at indvarsle en oversættelsesbølge kort efter 1780, kan derfor afvises.

Så kunne det stadig være en posthum Basedow-udgivelse, Thiele havde stået for, men noget hænger ikke sammen mellem titelblad og bogens forord, der er signeret “Forleggeren”. Forordet dvæler kort

⁵ Joakim Larsen: *Bidrag til den danske skoles historie 1784-1818*, 1893, genoptryk 1984, s. 141.

⁶ Mogens Hansen, Poul Thomsen og Ole Varming: *Psykologisk-Pædagogisk Ordbog*, 17. udg., 2012, s. 51.

⁷ Larsen 2010, 1, s. 69.

⁸ Harald Ilsøe: *Bogtrykkerne i København ca. 1600-1800*, 1992, s. 173.

ved bogens fortrinligheder som vejledning og navnlig “den Grundighed med hvilken den ubenævnte Forfatter i nærværende Stykke saa lykkelig har udført denne Materie.” Det virker ikke bestyrkende for Basedows forfatterskab til bogen, at forlæggeren i forordet omtaler forfatteren som ubekendt. Og interesserer man sig for bogens tekst forstærkes mistanken om, at noget ikke rimer. Bogen er med et generelt pragmatisk og rationelt syn på opdragelsen ganske vist ikke uforenelig med Basedows ideer, men samtidig er både sproget og indholdet med sin fokusering på de første syv leveår som afgørende for dannelsen af kristen dyd og religionsfølelse i barnet, underligt gammeldags og konventionelt i forhold Basedows stil og synspunkter som fremsat i hans kendte skrifter.

Det kunne tyde på at forlægget for oversættelsen skal søges længere tilbage i tid og i en anden sammenhæng, og her kan *Bibliotheca Danica* lede på vej. Heri oplyses om et titelsammenfald mellem den formodede Basedow-oversættelse og følgende udgivelse fra 1759: *Underviisning om Børns Opdragelse udi alle Stænder, hvorudi vises de første syv Leve-Aars Vigtighed, og hvorledes der hos de smaa Børn i disse Aar baade maae og kand legges Grund til den Christne Religion og Sæde-Læren. Først skrevet paa Fransk, men nu, til formodentlig Nytte for mange, oversat paa Dansk.*⁹ Bogen fra 1759 blev ifølge titelbladet trykt i København af Thomas Larsen Borup i Helliggejtstræde, og hermed er forbindelsen til Thieles bog fra omkring 1800 etableret. Thiele ægtede nemlig Borups enke, Rebecca Buch, i 1771. Dermed overtog Thiele også Borups trykkeri og ejendom i Helliggejtstræde, samt et varelager.¹⁰ Det er uden tvivl fra dette varelager, Thieles udgivelse stammer. Sammenligner man Borups *Underviisning* fra 1759 med Thieles *Sikker Vejledning*, ser man, at ikke blot er indholdet fuldstændigt identisk. Der er end ikke en eneste afvigelse i de enkelte siders tryk, typer, ortografi eller papir. Kun titelbladene afviger fra hinanden, så med andre ord har Thiele ikke genoptrykt bogen; han har simpelthen forsynet restoplaget fra 1759 med en frisk titel sat med nye typer.

Med hensyn til Basedow-forbindelsen, så var han jo i året 1759 ansat i Danmark, men 1759-titelbladets oplysning om, at bogen var oversat

⁹ *Bibliotheca Danica*, Supplement C, s. 543. Heri og i H. Ehrencron-Müller: *Forfatterlexicon omfattende Danmark, Norge og Island indtil 1814*, 1-12, 1924-35, 6, s. 357, tillægges 1759-trykkets oversættelse og/eller udgivelse Niels Prahls. Det er en formodning, jeg ikke har kunnet afgøre rigtigheden af.

¹⁰ Om Borup og Thiele, se Ilsøe 1992, s. 150-53 og 172-76.

til dansk fra fransk, gør ikke meget for at omstøde den formodning, Thieles udgivelse fra omkring 1800 gav anledning til, nemlig at bogen ikke har noget med Basedow at gøre.¹¹ Denne formodning bliver til vished, hvis man forsøger at identificere et fransksproget skrift fra før 1759 med en titel, som den der optræder på Borups titelblad. Det lykkedes med *De l'éducation des enfans et particulièrement de celle des Princes. Où il est montré de quelle importance sont les sept premières années de la vie*, som blev udgivet af Daniel Elzevier i Amsterdam i 1679, og eftersom et eksemplar af bogen findes på Det Kongelige Bibliotek, kunne det hurtigt konstateres, at Borups udgivelse var en nøjagtig oversættelse af denne bog.

Men hvis bogen ikke er skrevet af Basedow, hvem så? Den fransksprogede udgivelse udkom anonymt i 1679, så oplysningen i den danske udgaves forord om den ubekendte forfatter var god nok. Forfatteren er dog for nylig blevet identificeret som Frédéric Rivet.¹² Han blev født i Frankrig i 1617 som søn af teologen og huguenotten André Rivet, der i 1620 rejste til Leiden for at blive professor i teologi. Senere kom André Rivet til at fungere som lærer for den kommende statholder, Vilhelm 2. af Oranien, og han forfattede på baggrund heraf en vejledning, *Instruction du prince chrestien*, Leiden 1642. Sønnen Frédéric Rivet fulgte i faderens fodspor, da han i 1655 blev involveret i opdragelsen af den femårige prins Vilhelm 3. af Oranien. Frédéric Rivet fik ansættelse som en slags ernæringssekspert for prinsen, idet han netop havde udgivet en bog om emnet: *De la premiere education d'un Prince, Depuis sa naissance jusqu'à l'age de sept ans. Traité tres-utile non seulement aux grands, mais encor a tous ceux qui desirent de bien élever leurs enfans*, Rotterdam 1654.¹³

Det var denne bog som Daniel Elzevier i 1679, længe efter Frédéric Rivets død i 1666, udsendte i en ny, revideret udgave, hvor sproget blev moderniseret og hvor både titlen og indholdet var mere generaliserende, dvs. ikke kun beregnet specifikt på prinseopdragelse. Og det

¹¹ Et uddrag af Basedows *Practische Philosophie für alle Stände*, København og Leipzig 1758, udkom samme år på dansk som *Philosophiske Pligter for dem, som vilde indgaae Ægteskab*. Det er den eneste kendte tekst af Basedow på dansk, hvis øvrige udgivelser var på tysk eller latin, jf. Ehrencron-Müller, 1924-35, 1, s. 293-97 (som kun inkluderer titler til og med 1768, dvs. så længe Basedow var i dansk tjeneste).

¹² Brita Rang: An Unidentified Source of John Locke's "Some Thoughts Concerning Education", *Pedagogy, Culture and Society*, 9, 2, 2001, s. 249-77.

¹³ Ifølge Rang, 2001, s. 252, findes det eneste tilgængelige eksemplar af bogen på Gemeentebibliotheek i Rotterdam, men et eksemplar haves også på Det Kongelige Bibliotek. Faderens *Instruction du prince chrestien* fra 1642 findes også i København.

var altså denne bog, der oprindeligt var blevet til i et stærkt calvinistisk konfessionelt miljø, som fandt vej til udgivelse i det lutherske nord på Frederik 5.s tid. Hvad der langt senere har bevæget bogtrykker Thiele til at sætte Basedows navn på titelbladet, får stå hen. Mistanken om et gement salgstrick klæber, hvilket i så fald er udtryk for, at Basedow omkring år 1800 i det mindste af Thiele har været anset for så stor en pædagogisk autoritet, at hans navn kunne øge bogens salgbarhed. Thiele kan naturligvis også have været i god tro, dvs. have ment at bogen faktisk var af Basedow. Til understøttelse af den teori kan man pege på, at en af de væsentligste inspirationskilder for Basedow var John Locke, der i årene 1683-89 opholdt sig i Nederlandene, hvor han samlede erfaringer og fandt inspiration til sine tanker om opdragelse og uddannelse. Og en af de bøger, som han under sit ophold i Nederlandene erhvervede og lod sig inspirere af, var netop Rivets anonymt udgivne *De l'éducation des enfans*.¹⁴ Der er således et ikke ubetydeligt sammenfald mellem den pædagogiske strømning, der løber fra Rivet og Locke frem til Basedow, og den kontinuitet er udtryk for, at det i de pædagogiske ideers historie ikke altid er tankerne eller ideerne, der i sig selv er nye, men det er den kontekst, de bliver fremsat eller præsenteret i, der får dem til at fremstå som nye.

Det ændrer dog ikke ved det forhold, at Basedows placering på titelbladet til *Sikker Vejledning til den bedste Børneopdragelse* er uberettiget, og at det har givet anledning til en 200-årig misforståelse, som hermed er forsøgt ryddet af vejen.

SUMMARY

MORTEN FINK-JENSEN: *Basedow in Danish. A 200-year-old misunderstanding in the history of educational theory*

The educational ideas of the Enlightenment gained marked acceptance in Denmark towards the end of the 18th century in the form of the so-called philanthropic movement. The dominant figure in this movement was the German educational theorist Johann Bernhard Basedow (1724-90), and since the 19th century it has been generally believed that Basedow's book entitled *Effective guidelines for the optimal education of children*

¹⁴ Rang, 2001, s. 251. Brita Rang har påvist flere steder i Lockes *Some thoughts concerning education*, der synes hentet direkte hos Rivet, herunder nogle af de iagttagelser, som for eftertiden er kommet til at stå som et særkende for Locke.

was a telling expression of the movement's influence in Denmark. This work has in reality nothing to do with Basedow, but is rather a translation of a 17th century French educational handbook. Contrary to what has hitherto been believed, a Danish translation of Baselow could not therefore be helpful in raising interest in philanthropism.